

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

dl 123

SJUK OCH FRISK.

Folkmedicinska ämnen behandlas i följande frågelistor: M 99 (Husdjurssjukdomar), M 100 (Om kloka, trollkunniga och vismän), M 101 (Koppning och åderlåtning), M 108 (Barnsjukdomar), M 116 (Invärtes medel etc.), M 118 (Sår, sårbehandling etc.), M 120 (Rökning och därmed besläktade metoder), M 121 (Salvor och plåster etc.). Övriga slag av huskurer, medicinalväxter och bad samt magiska metoder komma att behandlas i ännu ej utarbetade listor.

Vid besvarandet av föreliggande frågelista måste sträng noggrannhet iakttagas med avseende på angivandet av de olika uttryckens skiftande betydelse. Särskilt gäller detta ord för sjuk och sjuklig, där betydelserna ofta glida över i varandra från sjuk (= insjuknad), sjuklig (= som ofta insjuknar) till klen, svag i allmänhet. Olika slag och grader av nerv- och sinnessjukdomar efterfrågas i annan lista.

Ord och uttryck, som ha en annan eller något avvikande betydelse än den i frågelistan angivna, böra översättas så noggrant som möjligt och fullständiga exempel på olika användningar meddelas.

1. Beteckning för 'sjuk' i allmänhet: klak, klen, krank, krämpfull, ofrisk, okarsk, skammad, sår, usel?

2. Beteckning för 'insjukna': sjukna in, - av?

3. Beteckning för 'sjuklig' (= som ofta insjuknar): klensklig, klenvulen, kvinklig, misslig, sjukalig, sjukall, sjukkrasslig, sjuklammig, sjukracklig, sjukrocklig?

4. Beteckning för 'lindrigt sjuk' (= insjuknad): brättig? - för 'hårt sjuk': oliker, skryp, åtlig? - för 'dödssjuk': dösjuk, slum, sotsjuk, utsjuk?

5. Finns i dialekten uttrycken 'vara sjuk på (- efter)' och 'sjukas' i betydelsen vara böjd för, längta efter o.dyl. (barnet sjukas på att få gå ut och leka)? Finnas några från riksspråket avvikande sammansättningar med 'sjuk', 'sjuka' i samma betydelse? Ex.: giftsjuk, karlsjuk, liggsjuk, talsjuk, utsjuk (= som vill vara ute om kvällarna)? Andra hithörande uttryck? Ex.: vara klen av det (= vilja ha det). Sammansättningar med sjuk i annan betydelse? Ex.: vädersjuk (= sjuk med anledning av förestående väderleksskifte), regnsjuk (som väntar regn, använt både om människor och naturen), andsjuk (åskdiger) etc.

6. Känner man i dialekten några sammansättningar med 'sjuk' (eller hithörande ord) i betydelsen 'vara orolig (nervös) för'? Ex.: boförsjuk (orolig för bodföringen), klen av det han skulle till sälen (till fäbodarna). Andra sammansättningar med 'sjuk'? Ex.: ressjuk, åksjuk, äggsjuk.

7. Kan man i dialekten använda sjuk i betydelsen av oriktig, felaktig o.dyl. t.ex. det är något sjukt i saken, sjukt emellan dem?

8. Beteckning för 'klen' (ömtålig i allmänhet men ej direkt sjuk):

dödlig, perkig, pirig, pirlig, tirlig, vesklig, vesäll, vesälsklig?

9. Beteckning för 'sjukdom' i allmänhet: krankhet, sjuka, sjuke, sjukhet, skämma, sot?

10. Beteckning för 'lindrig (lätt övergående) sjukdom': femma, flämma, verhet?; för svår sjukdom: pinal, pärs?; för sjukdom, som ådragits genom överansträngning (tungt arbete o.dyl.): gnäll, slätt?; för 'hastigt påkommande, häftig sjukdom': ledenstyg, otyg?; för smygande sjukdom: dragsjuka?; för 'ärvtlig sjukdom': arvsot, träg, (har något träg efter far sin)?; för 'sjukdom, som leder till döden': ansot, helsot?

11. Finnes någon beteckning för medfödda anlag i fråga om kroppsbeskaffenhet: varlek?

12. Känner man något uttryck för kroppens förmåga att motstå sjukdom av olika slag: garer (kroppen har olika garer för olika sjukdomar)?

13. Beteckning för att ha motståndskraft mot sjukdom i allmänhet: härdig, tålig (tålig mot förkylning)?

14. Beteckning för att en 'klen, sjuklig eller ålderdomssvag person har motståndskraft mot svårare sjukdomar, och döden': är seg, segli vad som katten, kan inte självdö, lever på pock, dör ej annat än för kniven, dör inte utan klubban?

15. Beteckning för att vara 'mottaglig för sjukdom' i allmänhet: otålig, sjuknimm?

16. Beteckning för att vara 'ömtålig, till hälsan': frön, frönig, frönlivig, härken, kiverlätt, pistrug, räddlivad?

17. Beteckning för att 'lätt bli angripen av viss sjukdom': köldnimmel (som lätt blir förkyld), köldskärr, vara lagder för (t.ex. gulsot)?

18. Beteckning för att 'det är klen med hälsan': balkom (det är bara balkom), harkigt, lagom, passeligt (mår så passeligt)?

19. Beteckning för att 'något skadar en person till hälsan': skadera, skända (skänd i foten)?

20. Beteckning för 'sjukdomsbesvär' i allmänhet: besvär, besmid, knivelse?

21. Beteckning för 'hastigt uppträdande anfall av sjukdomssymptom' (eller sjukdom): bad, badd, il, kyng, kång, rid, räpp, skov, skuv, (stollrid 'anfall av galenskap', svettil o.s.v.)?

22. Beteckning för att 'sjukdomssymptom angriper med korta mellanrum': (kommer) kyngavis, ridtals, ridvis, räpptals, skedvis, skuvtals.

23. Beteckning för 'lindrigt anfall av (viss) sjukdom': ryck, släng, snäv, snäv, (snäv av kikhosta), tott (tott av flunsa), åtkom. Hithörande uttryck, som bestå av två eller flera ord? Ex.: det kommer åt en något.

24. Beteckning för 'förnyat anfall av sjukdom' (recidiv): gentag (det tar gentag), återfall, återskov?

25. Beteckning för 'sjuk person' i allmänhet: harklare, ruckel, ruckelrede, skrevling, sjukling, sjuklinge?

26. Beteckning för att kroppsdel 'blir förvärt': yurknar, yurknar ihop?

27. Beteckning för 'sjukdom, som medför borttvinande och förlamning': svindelsjuka, svingelsjuka, tvinsjuka, tvinsjukdom, tvinsot?; för att 'vara angripen av sådan sjukdom': falma, falna, förmås (bort), hena, tråna, tvina, valnas?

28. Beteckning för att 'en kroppsdel (eller hela kroppen) är borttvinad' (lam): borttagen, förmådd, hopasvångnad, häntagen, lammen, lämmen, lämmig, vissen, visten?

29. Beteckning för att 'vara behäftad med sjukdomslyte och att på grund av sjukdom ha helt eller delvis förlorat rörelseförmågan': bräcklig, fallit, fulaktig, förvurken, linkug, krypplig, kröpplig, lamrik, lamster, lemlös, menför, oför, olidsam, stel (stjäl), åvstjälnad?

30. Beteckning för att 'med svårighet röra sig på grund av sjukdomslyte samt för att lindrigt halta': hinka, lamma, krackla, kryckla sig, kryppas, kröta, ranka, skräcka?

31. Beteckning för 'kroppsslyte och ofärdighet, som uppstått genom sjukdom': bräck, fallyt, oförsel?

32. Beteckning för 'krasslig' (småsjuk, ej sängliggande): drängsjuk, dulen, hankig, hållfärdig, hängfärdig, hängselsjuk, hängslig, kracklig, krakig, krallig, kranglig, kravlig, krimmig (även snuvig), kräcklig, kåsen, malen, misslig, moken, moloken, pislig, ratig, roken, salig, skrabbig, skrallig, skraltig, skran, skrapplig, skrasslig, skrullig, skråen, skrålal, uslig?

33. Beteckning för att (gå och) 'vara krasslig': dränga, drängna, hänga, hängla, krackla, kralla, rackla, ruckla, skrassla, skråa?; för 'krasslig person': krallare, kravel, racklus, skrabber, skragger, skralle, -a, skrulla, skråe, skråfälling?; för 'krasslighet': hark, krall?

34. Beteckning för att 'överanstränga sig': förtaga sig, strängera sig, veslas?

35. Beteckning för att 'bli trött (avtaga i kraft)': datta, tröttna av, -upp? (Jfr härmed frågelista M 40:II.)

36. Beteckning för att 'uppges av trötthet': allna av, skepa kank, skeppa upp, slakna av?

37. Beteckning för 'utsliten genom tungt arbete': förlorad, förtagen, maskfärdig?

38. Beteckning för att (vara nära att) 'avlida genom överansträngning och tungt arbete': mostra ihjäl sig, starva av, -upp, stärva av?

39. Beteckning för att 'ha förkänsla av att bli angripen av viss sjukdom': ha i faggorna (flunsa i faggorna), rangel (ha rangel av lungsot)?

40. Beteckning för att 'ha blivit angripen av en åkomma' eller sjukdom: belagd med (t.ex. värk), knivder av, ute för, utsatt -, utsätt för, ha att dragas med, - vid?

41. Beteckning för 'förkyld' och 'förkylning': förfrusen, köldsjuk; köldsjuka?

42. Beteckning för att 'känna allmänt illamående': besynnlig, konstig (i kroppen), misslikas, må illa, må tjockt?

43. Beteckning för att 'man känner sig olustig (och frusen) som förbud till sjukdom eller i början av sjukdom': doven, dusig, durrig, duven, hemsker, illaråden, kulen, kulig, kuren, kurig, oroskig, ruskig, skolmsen, uggen, urken, urrig?

44. Beteckning för 'hastigt övergående obehaglig förnimmelse i kroppen': il, iling, sökning?

45. Beteckning för att 'rysa av köld och illamående i början av sjukdom': gysa, hia, huskas, hyla, kolna, kärma, kövra, skolma, skryngslas, vara gysvulen.

46. Beteckning för 'frossbrytning': frossbråkning, frossiling, kalldarrning.

47. Beteckning för att det 'kryper i kroppen' av köld, hetta eller smärta: korlar, pirrar.

48. Beteckning för 'darra': skaka, skoppa, skälva, få skaken, sterra, få sterren?; för 'darrning': skälva, stirr?; för 'darrande': skulven?

49. Beteckning för 'omkastning i en sjukdom' från frysning till feber (eller tvärtom): fäga?

50. Beteckning för att 'det hettar' i en kroppsdel: lular, lågar (lular i huvudet, händerna)?

51. Beteckning för 'feberanfall' och 'feber': brännsjuka, eldska, ilska, hete, hetta, hetedarrning?; för att 'vara angripen av feber': febra, vara hetesjuk?; för att 'ligga i hög feber' (feberglöd): blossa, bråna(s), vara blossig?

52. Beteckning för 'feberyra': yrsla, örsla?; för att 'tala i feberyra': tala i huvudet, - i ovettet, vara i ovettet, yra?

53. Beteckning för 'yr i huvudet' (som känner svindel): hirug, huvudvild (huvvill), huvudör, vimmande, örvändsen, ösken?; för 'svindel': huvudvilla?; för att 'känna svindel': hira?

54. Beteckning för att 'komma till sans efter yrsel': komma till verätta?; för att 'vara vid full sans': vara redig, redlig, sansa, veta till sig.

55. Beteckning för 'uppträdande av svinnings(vanmakts)symptom': skjumla (det skjumlar för ögonen), skimra, skymla?

56. Beteckning för att 'svimma' (falla i vanmakt): dadra av, domna (av), dorma, drönja, dura (av), dålla av, dåna(s), kimma av, kina av, lickna ner, segna ner, siga ner, skymla, slå i dåne, svimla(s), svimma, svimna, urna bort, yrna, örla?; för 'svimning': dåne, dåndimp, svimling, svimning, svimmelse, svimsel?

57. Beteckning för att 'få ett slag, så att man svimmar av': få en dånsus?

58. Beteckning för 'avsvimmad': avdållad, avdånad, domnad, dådlös, förtagen, maktlös, omäktig, sinneslös, steldåig, vanmäktig?

59. Beteckning för att återfå medvetandet efter svimning (jfr nedan 94 om friskna till): frånas vid, kvekna(s) vid, kvicknas vid, orna vid, vakna(s) upp, - vid, örla upp.

60. Beteckning för att 'svettas': svetta, svettas?; för 'svett-

bad': svettrid (jfr ovan 21)?; för att 'ha lätt för att svettas': svettgen, svettgirig, svettmycken?

61. Beteckning för att (känna sig nära att) 'kvävas': kvamna, kyvas, kåvna, kövas, kövna, storkna, strångna, stärka sig?; för 'kvävning': kyvning, kövning?

62. Beteckning för att 'harkla' (upp slem): harska, kraka (sig), krämta, rackla?; för 'harklig' (som harklar): lös (i bröstet), racklig, rasslig?; för 'harkling': krämtning?

63. Beteckning för att 'det rosslar i bröstet' (vid försvårad andning): porlar, sorlar, rasslar, väser, väsas?; för 'andningsljud vid försvårad andning': porl, sorl, rassel, väsen?

64. Beteckning för att 'känna kvaljningar': ha det kvaljesamt, klökas, kräva (det kräver mig), misslika, söka (det söker mig), öglas?; för att 'kräkas': holka, hylka, krägas, käsas, vravla upp sig, våmba, dra gränja, ropa Ulrik?; för 'häftigt kräkas': spy trasor?; för 'kräkning': spya, uppsökelse?; för 'det uppkastade tarminnehållet': spyor, vappel? (Jfr här även frågelista M 33:10.)

65. Beteckning för att ha svårt för att andas: tjockåndas, änga (det änger i bröstet)? (Om 'andnöd', 'andtäppa' och 'andfådd', se frågelista M 33:12.)

66. Beteckning för 'sjuklig förändring' (och därmed åtföljande smärta): illnad, ondska?

67. Beteckning för att 'en åkomma (smärta) ansätter vissa kroppsdelar': flyga i (det flyger i bröstet), gära (göra) i (det går ti fotom), sitta i, stå i (det står i huvudet)?

68. Beteckning för att 'känna smärta och ömhet i kroppen': ömma sig, ömtas?

69. Uttryck om olika slag av värk: bettlig, bitter, vass?

70. Beteckning för 'värka' i allmänhet: elda, ondska, vara, varsia, versa, vinna?; för 'värka i vissa kroppsdelar' (t.ex. i tänderna): ila, isa, skena (det ilar, skenar i tänderna)?; för 'värk' i allmänhet och i vissa kroppsdelar: ilt, ont, skening, sved, svid, vinn?

71. Beteckning för 'småvärka': gno, kvillra, merla, mjällra, mola, mollra, morla, mörla, säva?

72. Beteckning för 'värka häftigt' (och huggande): flogta (det flogtar i huvudet), hugga, illvärka, rista (det rister i benen), skjuta (det skjuter i huvudet), sticka, stormvärka?; för 'häftig (huggande) värk': flog, flogg, flögg, gnugg, hugg, skott, stick?

73. Beteckning för 'ihållande, svår värk': tregavärk?

74. Beteckning för att 'plågas i värk och sjukdom': evinnas, kvälas, mödas för, pinteras, pintras, ha ampa av, ha onda av?; för 'plågad': kvidder, pinterad?

75. Beteckning för att 'jämlra sig i värk och plågor': anka, kvida, järma sig, skria, ulma, åga sig?

76. Beteckning för att 'någon är obehärskad och jämlrar sig för värk och plågor': skamdlåtlig, tönjätten?

77. Beteckning för så 'mycken (tillfällig) lindring av plågor, att man upphör att jämlra sig': muntål?

78. Beteckning för att 'förlora behärsksningen på grund av plågor': ge sig, krympa sig, släppa sig, släppa stad sig, ej ha bäring (inga bäring mer), ej modreda (mo-ré) sig?

79. Beteckning för att 'kasta sig av och an i plågor': bangas, bangas sig, vingas?

80. Beteckning för 'ynkligt tillstånd i sjukdom': uselhet, ynka, ynkedom, ynkhet (det är bara ynkheta med honom)?

81. Beteckning för att 'uthärda i en sjukdom': harda, härda, hära?

82. Känner man till att en sjukdom kunde slå in eller slå ut och vad betydde detta? Vad skulle man göra för att bringa en sjukdom att åter slå ut?

83. Beteckning för att en sjukdom förvärras: illnas, värra sig, övransig (sjuka övransig)?

84. Beteckning för att det 'är fara för livet': livspänn?; för att 'en sjukdom leder till döden': är till döden lagd, vänd till döden?

85. Beteckning för 'åtbörder, då man kämpar med döden': dödsaffekter?

86. Av vilka åtbörder hos den sjuke eller av vilka omständigheter har man brukat sluta till, att döden är nära förestående? Ex.: då den sjuke plockar och nyper (nuper) på täcket? Beteckning härför (plockvände)? då den sjuke frågar, vad klockan är? vill byta liggplats (flyttluste)? om skorpan på ett liggsår plötsligt lossnar? om den sjuke begär mat (dödsmeal, färmeal, resmeal)? om en skenbar förbättring eller befrielse från plågorna inträder (dödsro, helro)?

87. Beteckning för 'krisen i en sjukdom': vända, vändning?

88. Beteckning för att det 'är utsikt, att den sjuke kommer att leva': livsbärgning, livshåll, livsvon (det är livsvon nu), livsvänt?

Övriga uttryck rörande död, se frågelista M 45:4 ff.

89. Beteckning för att 'räddas till livet i en sjukdom': bärga sig, bärgas, komma till bärgnings.

90. Beteckning för 'förbättring': bättring.

91. Beteckning för att 'plågorna avtaga': dåssma (det har dåssmat litet), helma (det har helmat), lana, lena, lindra(s), luna av, läva, slätna, slättna.

92. Beteckning för att 'vara plågfri': bevören.

93. Beteckning för att 'må efter omständigheterna': må efter tillsättning.

94. Beteckning för 'tillfriskna efter sjukdom': bättra(s), friskna till, få sig, fås med, frånas till, harka sig, hörka sig, hörkna sig, komma sig, krava sig till, kräka(s) vid, kvickna vid, - till, lemma vid, orna, ornas vid, orna sig till, pigga sig, piggna, raska upp sig, repa sig, rätta sig, ta sig, urkna till, varda till sig, vera sig, vidras, örta upp, vara något på leden (på väg mot hälsa)?

95. Beteckning för 'matt och svag efter sjukdom': all, avmattad, kravlig, malák, malám, mosig, nák, nugg, rabbig, skrabbig, skrall, len, maktlös, sjank, skranten?

96. Beteckning för att 'blott med svårighet kunna röra sig' (och reda sig) på grund av sjukdom och svaghet efter sjukdom: hamsa (med).

hangla (sig fram), (gå och) hanka, harkla, hängla, kravla, skrabba, skrabba av, - till, skrota?

97. Beteckning för 'person, som är matt efter sjukdom': kravel, krävel?

98. Beteckning för 'att återfå sina lemmars bruk efter sjukdom': lemma upp sig?

99. Beteckning för att 'sviter efter sjukdom så småningom försvinna': förmås, månas bort (lamheten månas nog bort med tiden), smånas bort?

100. Beteckning för att 'huden faller av efter sjukdom': fjälla, flagnas utav, flasa, flasas av, flånga sig?

101. Beteckning för att vara 'tämligen tillfrisknad': hängsla uppe, knalla (han knallar uppe nu), raska av, speta skinn (spetar allt skinn nu).

102. Beteckning för 'tillfrisknad': färdig, godlik, helbrägda, kradig, rabbig, i ordning åter?

103. Beteckning för att 'magra av genom sjukdom': magna, smockna, smogna, smokna, smägna; falla ur kläderna, tomna ur?

104. Beteckning för det 'avmagrade utseendet hos en person, som genomgått en svår sjukdom': avdoater, avtagen, krammig, magerlik, skrammig, skuggal, skugglik, svångfallen, urfallen, urfare, urhålad, urskålad, utgraven, utliden, utmådd, utmärgad; se ut som en hamn, som en falke (falaska), som en skrift, som en skugga.

105. Beteckning för 'mager (avmagrad) person': skrangel, skrant?

106. Beteckning för 'att minska i vikt': lättna, taga av?

107. Beteckning för 'att öka i vikt': tyngna?

108. Beteckning för 'osund fetma' och för 'fetma som medföljer tilltagande ålder': gumhull, käringfetnad?

109. Beteckning för 'fallandesjuk': brottfällig, brottslig, fallsjuk?; för 'fallandesjuka': fallsikt, fallsjuka, fallsjukdom, fallsot?; för 'fallandesjuk person': brottfälling, brottsling?

110. Beteckning för 'smittosam (epidemisk) sjukdom': fakt, far, fara, farsjuka, farsot, ferma, ivirgång, pestilens?

111. Beteckning för 'sådan sjukdom, som kan uppträda i enstaka fall men vid vissa tillfällen (årstider) även förekommer som epidemisk': farande, färde, gångbart ont, gångbar sjuka, sjuka som går, (den här gulsoten är en sjuka som går nu)?

112. Beteckning för 'smittosam könssjukdom': fransosen?

113. Har man haft någon föreställning om att en farsot (eller annan sjukdom) uppträtt i gestalt av människa eller djur? Ex.: Då soten kom till Älvdalen, hade det börjat med att någon mötte en röd käring mellan Bruket och Hølen. (Det var soten.) Känner man till sägen om pesten (pestflickan och pestgossen)?

114. Beteckning för 'frisk' i allmänhet: frisk, för, häftig, häls, hälsosam, kry, livaktig, sund, (vara) i ordning, - vid tiden (ser så häftig ut nu, ser så i ordning ut)?

115. Beteckning för 'mycket frisk': gorrfrisk, skärfrisk?

116. Beteckning för att 'befinna sig vid god hälsa': frodas, maska, vara frimodig?

117. Beteckning för hälsa: hälsosamhet?

118. Har man i dialekten något hälsningsord e.dyl. som har avseende på hälsan? Ex.: Och du får vara i ordning nu?

119. Beteckning för 'pigg' (och vid god hälsa): aktiv, borg, frå, hark, hörk, karig, karsk, kartig, katig, knak, kravig, kroppig, kvek, liksen, modandes, piggsnodig, strunk?

120. Beteckning för 'pigg och duktig person': avbälle, hurrabuss, köse, mase, skärkuse, övermase?

121. Beteckning för 'fet' (med sund fetma): frimodig, kibbig.

122. Har man i dialekten några allmänna uttryck (ordspråk, ordstäv eller talesätt) om sjukdom och hälsa? Ex.: gumsjuka och hundhälta går över av sig själv.